

Katolikus megújulás Északkelet-Magyarországon

Művelődéstörténeti konferencia
a jezsuita rend sárospataki megtelepedésének
350. évfordulója alkalmából.

Sárospatak, 2013. október 3–4.

Sorozatszerkesztő: Szabó Irén

Kötetszerkesztő: Szabó Irén

Kiadja a Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény,
H-3950 Sárospatak, Szent Erzsébet u. 13.,
Tel.: +36 47 314 107
E-mail: info@rkegy.hu, honlap: www.rkegy.hu

Felelős kiadó: Szabó Irén

Borítóterv: Tóth Péter
Tipográfia: Polefkó Márta

A kötet a Sárospataki Római Katolikus Egyházközség
„A sárospataki bazilika és a kassai Szent Erzsébet dóm felújítása” című
pályázat keretein belül valósult meg.

© A kiadó minden jogot fenntart, beleértve a részletek
közlésének jogát írott vagy elektronikus formában egyaránt.

Sárospatak, 2014. december

Partnerséget építünk

Magyarország-Szlovákia
Határon Átnyúló Együttműködési
Program 2007-2013

Európai Unió
Európai Regionális Fejlesztési Alap

Magyarország – Szlovákia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007-2013
CBC HUSK 1101/1.3.1/03.07 - www.husk-cbc.eu

Jelen kiadvány tartalma nem feltétlenül tükrözi az Európai Unió hivatalos álláspontját.

A sárospataki jezsuita rendház kapujának
IHS címerfaragványa 1705-ből

A sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény kőtára

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	8	KILIÁN ISTVÁN	
MONS. TERNYÁK CSABA		Jezsuita iskola és színjátszás Sárospatakon	147
köszöntője.....	10	KILIÁN ISTVÁN	
P. FORRAI TAMÁS SJ		Az Annuae Litterae adatai	
köszöntője.....	12	a sárospataki jezsuita iskola színjátszásáról.....	168
FT. KECSKÉS ATTILA		LÖFFLER ERZSÉBET	
köszöntője.....	14	Jezsuita patikák Észak-Magyarországon	
† R. VÁRKONYI ÁGNES		– a jezsuiták egri gyógyszerháza.....	196
Magyarország a változások idején.....	15	VÉGHSEŐ TAMÁS	
MIHALIK BÉLA		Jezsuiták és görögkatolikusok Északkelet-Magyarországon	
Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1649–1699)	40	a 17. század második felében.....	214
KŐNYA PÉTER		MACZÁK IBOLYA	
Jezsuiták Eperjesen 1673–1773.....	63	Északkelet-magyarországi jezsuita irodalom	
H. NÉMETH ISTVÁN		a 17. század második felében	
A kassai rekatolizáció városi polgárságot érintő kérdései	76	– Jezsuiták Báthory Zsófia környezetében	227
GYULAI ÉVA		NAGY KORNÉL	
A sárospataki jezsuiták és a hegyaljai plébániák		A jezsuita rendházak tokaj-hegyaljai szőlőbirtoklása	
a 17. század második felében.....	110	a 17. század végén.....	240

A kassai rekatolizáció városi polgárságot érintő kérdései

Kassa városa azon szabad királyi városok közé tartozott, amelyek a 16. század közepén, a magisztrátus döntésére, reformált szellemű papot hívtak. Arról még nincs információ, hogy ez pontosan mikor történhetett. A Johann Henckelt követő Erdélyi Antal már radikális reformátornak tekinthető, az 1531-ben Kassára került Dévai Bíró Mátyás pedig wittenbergi tanulmányai alatt, Phlipp Melanchton hatására, már egyértelműen a reformált tanokat követte. Kassára kerülésének évében írta meg saját 52 tételét, melyekben a reformáció céljait és rendszerét foglalta írásba. A Dévai ellen felhozott vádakból is az derül ki biztosan, hogy a misét megszüntette, és az úrvacsorát két szín alatt vette ki.¹ A felső-magyarországi városokban ugyanezekben az években indult el a reformációt magukénak valló plébánosok meghívása, az eperjesi zsinaton (1546) lefektették hitvallásuk alapjait, majd azt írásba is foglalták (Confessio Pentapolitana).² A hitvallás elsődleges célja az volt ugyan, hogy a városok kijelentsék, a kálvini tanoktól elhatárolódnak, de állásfoglalásuk egyértelműen arról tanúskodik, hogy a lutheri tanokat elfogadták, és a városok (vagyis a felső-magyarországi esperesség) mindegyike a reformáció szellemében választotta meg papját. A 16. század második felében már egyértelműen azt állapíthatjuk meg, hogy a városok mindegyikében az evangélikus egyház vált felekezeti téren döntővé, a katolikus egyház pedig nem játszott további szerepet.³ E városokban a korábban katolikus egyházi épületek és beneficiumok nagy többségben a városi tanács fennhatósága alá kerültek, és a város által irányított evangélikus közösség és egyház fenntartását szolgálták. Kivételt képeztek ez alól a két szerzetesrend (ferencesek és domonkosok) épületei, amiket a városba költözött felső-magyarországi főkapitányság vett át. Ezeket azonban nem vallási célokra használták, hanem tüzérségi szertárt és éléstárat alakítottak ki benne, annak ellenére, hogy a kassai tanács a domonkos rendházat iskola céljaira kívánta volna felhasználni.⁴ A katonaság döntése ekkor még nem az ellenreformáció jegyében született, mivel a felső-magyarországi főkapitány, Hans Rueber zu Pixendorf szintén az evangélikus egyház tanait követte. Udvari lelkésze, Mento Gogreve, a felső-magyarországi hitvita-irodalom egyik legtermékenyebb és legelszántabb alakjaként a kálvi-

¹ Botta, 1991. 146–149.

² Guitman, 2009.; Csepregi, 2009.; Csepregi, 2011a.; Csepregi, 2011b.

³ Kemény Lajos: A reformáció Kassán. Kassa, 1891. 97.

⁴ AMK Schw. No. 2122., MNL OL E 211 (Lymb.) III. Ser. 22. t. 17. sz., AMK H III/2. pur. 5. fol. 348., ill. Pálffy, 1995a.; Pálffy, 2002.

nista tanok elleni fellépés kiemelkedő képviselője volt.⁵ Az 1556. évi kassai nagy tűzvészt követően ezek az épületek olyannyira megsérültek, hogy a két megmaradt domonkos szerzetes éppen ekkor volt kénytelen elhagyni a rendházat.⁶ Kassa tehát, a szabad királyi városok többségéhez hasonlóan, a 16. század második felére tisztán evangélikus várossá alakult át, ellentétben például Pozsony és Sopron várossal, ahol az evangélikus többség mellett a katolikus beneficiumok a katolikus egyháznál maradtak.⁷ A rekatolizáció/ellenreformáció első jeleivel Rudolf uralkodásakor találkozunk, amikor az uralkodó az 1604. évi országgyűlést követően a rendekkel történt egyeztetést mellőzve iktatott be olyan törvényt, amely nyíltan a katolikus felekezet egyeduralmát kívánta bevezetni. A törvénycikk beiktatását megelőzően a városokban, köztük elsőként Kassán, katonai segédlettel elvették az evangélikusok templomait, és átadták a kisebbségben lévő katolikusoknak. Ekkor került sor először arra, hogy a felső-magyarországi városszövetség levelezésében felfedezhető az uralkodóval szembeni fegyveres ellenállás gondolata! Az 1604. évi gálszécsi részgyűlésen az összes felső-magyarországi rend támogatta a városok tiltakozását, és követelte a templomok visszaadását. A felekezeti feszültségeket, valamint a hosszú háború pusztításai miatt kialakult elégedetlenséget kihasználva, Bocskai István vezetésével felkelés tört ki. A kassai tanács ekkor egyedülálló lépésre szánta el magát: az Erdélyből visszatérő Giovanni Giacomo Barbiano Belgioioso főkapitány csapatait nem engedték be a városba, Melchior Reiner és Johannes Bocatius felszólította a katolikus papságot, hogy hagyja el Kassát, majd a várost átadták Lippay Balázs hajdúkapitánynak. A város vezetését azonban nem tekinthetjük teljes mértékben lázadónak, hiszen a következő években is elviekben tartották magukat az uralkodónak tett hűségkijűkhöz. A városok ugyanis elsősorban békét kívántak, és az evangélikus egyház primátusát, amit az uralkodótól éppen úgy féltettek, mint a Bocskai és hajdúi által erőszakosan terjesztett kálvinista hitvallástól.⁸ Az ekkor sorra került vizsgálatok (1603, 1613) során, jóllehet elsődlegesen a városok pénzügyi viszonyait kívánta feltárni, a városi vezetés vallási összetételét is megvizsgálta, és azon változtatni kívánt. A vizsgálatok azokat a területeket érintették, melyek a monarchia törzstartományában később, a 17. század első negyedétől állami felügyelet alá kerültek.⁹ Az elsődleges kérdések a városi gazdálkodás területét érintették, de a biztosoknak a városi önkormányzatok kardinális kérdéseiben kellett eljárniuk. A városi polgárok által minden külső befolyástól mentesen választott testületek működését kellett ugyanis a királyi biztosnak megítélni és megvizsgálni, vajon a testületek működése során elég szakszerűen járnak-e el, a tanács tagjai között milyen visszaélések lehetségesek. Az utolsó szempont már a rekatolizáció céljait is szolgálta. A városok tekintetében ekkor még csak a felmérés, a beavatkozás indoka-

⁵ Zoványi, 1977. 177., 180–185.

⁶ Granasztói, 2012. 27.

⁷ Bán, 1939. 73–77.; Payr, 1917. 154–190.

⁸ Suchy, 1970. 187–191.; Németh, 2004. 1. köt. 111–128.; Szabó, 2010.

⁹ Brunner, 1955.; Scheutz, 2006.; Scheutz, 2006. A cseh királyság várospolitikájára lásd: Pánek, 1991.; Mikulec, 2002.; Sterneck, 2005.; Fejtová, 2012.

inak feltárása volt a cél. A kirendelt biztosoknak ugyanis ellenőrizniük kellett, hogy a tanács összetétele tükrözi-e a városok vallási összetételét, illetve elegendő katolikust választanak-e a tanácsba. A katolikusok esetében kiemelten vizsgálni kellett, hogyan tudják vallásukat gyakorolni, a templomok milyen állapotban vannak, és a hozzájuk tartozó birtokokat megfelelő módon hasznosítják-e.¹⁰

A központosuló, abszolutista jellegű államigazgatási gyakorlat egyik legmeghatározóbb jellemzője a konfesszionalizmus, azaz az uralkodó autoriter jellegű fennhatósága a vallás és az egyház felett is. E fennhatóság az egyre szélesebb körű hatáskörrel funkcionáló államigazgatás révén valósult meg, melynek központi elemét az „egy állam–egy vallás” teóriája alkotja. E törekvés, Európa többi államához hasonlóan, a Habsburg kormányzat által a cseh és osztrák örökös tartományokban képviselt valláspolitikába is beleillik. Ahogy azt láthattuk, a Habsburg kormányzat rekatolizációra törekvő intézkedései azonban a 17. század utolsó harmadáig közvetlen módon csupán a rudolfi ellenreformáció időszakában érintették a Magyar Királyság szabad királyi városait. Ennek okai elsődlegesen az ország politikai helyzetében keresendők. A mohácsi ütközetet (1526) követően ugyanis a Habsburg politikai, had- és pénzügyi vezetés, illetve a magyar rendek is felismerték, hogy a monarchia és a Magyar Királyság megvédelmezése érdekében kétoldalú kompromisszumokra kényszerülnek. Ennek következtében a magyar rendek politikai ereje az országon belül jóval erősebb maradt, mint a Habsburg Monarchia többi tartományának rendjei. A magyarországi rendi önkormányzatok (vármegyék és szabad királyi városok) így egyre szilárdabbá válva látták el feladataikat, ahogy a rendek kezében maradt a belpolitikai élet és az igazságszolgáltatás teljes körű irányítása is. A Magyar Királyság így a Habsburg Monarchián belül a legönállóbb és legerősebb rendiséggel bíró állam maradt.¹¹

Az erősen felekezeti és rendi jellegű okok miatt kitört Bocskai-felkelés lezárásaként a bécsi béke többek között rendezte a két fél (magyar rendek és az uralkodó) közötti felekezeti vitát is. II. Ferdinánd uralkodásának kezdetén ugyan erős igény támadt az egyfelekezeti állam létrehozására, a Magyar Királyság esetében erre nem került sor. Ennek okai részben a már bemutatott belpolitikai kompromisszumhoz kötődnek. Jóllehet e kiegyezés éppen a felekezeti kérdés során megbillenni látszott, a két erdélyi fejedelem (Bethlen Gábor és I. Rákóczi György) támadásai megerősítették a magyarországi rendek korábbi helyzetét. Az 1622. évi soproni országgyűlés és a linzi béke ugyanis helyrebillentette e mérleg nyelvét, és a magyarországi reformált egyházak látszólag megerősödve kerültek ki a küzdelemből.¹² Ezzel szemben az osztrák tartományokban (főként Alsó- és Felső-Ausztriában valamint Stájerországban) már a század első negyedétől igen erős, az erőszakos kitelepítésektől és áttérítésektől sem mentes ellenreformáció vette kezdetét.

¹⁰ Felhő, 225–229.; Németh, 2004. 1. köt. 480–495.

¹¹ Pálffy, 2010. 414.

¹² Péter, 1994.; Pálffy, 2013a.; Pálffy, 2013b.; Dominkovits–Németh, 2013.

Az osztrák tartományok mindegyikében kimutatható, hogy a városi tisztújításokon megjelentek az uralkodó által kinevezett biztosok, eleinte azért, hogy a megválasztott városi tisztviselőktől kivegyék a hűségesküt (Eidkommissar). A biztosok szerepe a 16–17. század fordulóján, illetve kis szünetet követően, a 17. század első negyedétől megváltozott, és elsődleges szerepük az lett, hogy a város tisztújítását befolyásolják, és a várost ellenőrizzék (Wahlkommissar).¹³ Az osztrák tartományokban ekkor vette kezdetét a városokban élő reformátusok és evangélikusok erőszakos üldözése, majd ezt követően kényszer-kitelepítésük. Általános tendenciának tekinthető, hogy a monarchián belül közvetlenebb módon kormányzott tartományokban (tekintetjük a monarchia törzstartományainak is) egységesen kiadott rendelkezések szerint 1624-ben és 1627-ben a római katolikusokon kívül megtiltották minden más felekezet számára azt, hogy e tartományokban élhessenek. A rendelkezések értelmében az alsó-ausztriai evangélikus és református lakosságnak éppen úgy konvertálnia vagy távoznia kellett, mint a Cseh Királyságban élő reformált vallásúaknak vagy utraquistáknak.¹⁴ A kényszerrel kitelepített lakosság egy része a német, más részük a Magyar Királyság németnyelvű városaiba (Sopron, Pozsony, Modor, Bazin, Szentgyörgy) vándorolt ki.¹⁵ A reformáltak migrációja ellen a magyarországi hivatalok és főként Pázmány Péter, illetve Esterházy Miklós igyekezett fellépni, de lényeges eredményeket ekkor még nem érthettek el.¹⁶

A Habsburg Monarchia törzstartományaiiban tapasztalható valláspolitikai a Magyar Királyságban békésebb eszközöket igyekezett igénybe venni: a városokba egyre-másra települtek a főként jezsuiták által irányított tanintézmények és velük együtt rendházaik. A Pázmány Péter nevével fémjelzett kezdeti korszak a jezsuita missziók és rendházak letelepítésével részben a szabad királyi városokat is célba vette. A kezdeti lépéseket Nagyszombatban, illetve éppen Kassán tették meg. Alfonso Carillo jezsuita tartományfőnök 1604-ben, a kassai nagytemplom elvételét követően szinte azonnal, január 8-án kérte az uralkodót, hogy adjon engedélyt egy jezsuita rendház létrehozására, ahová hamarosan a szőlősi rendházból útnak is indították a Kassára kinevezett atyákat, ahol a városi tanács tiltakozása ellenére letelepedtek, és ahol 1619-ig, Bethlen Gábor első hadjáratáig működtek. Ennek ellenére azonban Kassán valódi katolikus városvezető réteg ekkor még nem jött létre, sőt, az egyre növekvő számú, számottevő gazdasági potenciállal rendelkező magyar népesség a 17. század első harmadában erős református közösséget hozott létre.

¹³ Brunner, 1955.

¹⁴ Herzig, 2000.; Deventer, 2003.; Kunisch, 1998.; Mikulec, 1992.; Mikulec, 2003.; Mikulec, 2005.; Mikulec, 2008.

¹⁵ Brunner, 1999.

¹⁶ ÖStA HKA HFU RN 127. 1625. April fol. 134–135.

Kezdetben a magyar reformátusok főként a kassai választott községben játszottak hangadó szerepet. A Kassán teret nyert radikálisabb, erősen kálvinista érzelmű magyar polgárság képviselői, akik a leghangosabban ellenezték a bécsi békét, a város politikai életében a 17. század első harmadáig meghatározó szerepet játszottak.¹⁷

A magyarországi rekatolizáció a Pázmány nevével fémjelzett utat folytatta, ami a lassú, de állami eszközökkel is támogatott térítést tartotta legfontosabb eszközének.¹⁸ A főnemesek áttérése a Bethlen hadjáratait követő időszakban folytatódott, a nyugat-dunántúli nagybirtokosok mindegyike áttért a katolikus hitre, a felső-magyarországi régióban pedig szintén hasonló jelenségekre figyelhetünk fel.¹⁹ A főnemeseken túl elsődlegesen a magyarországi állami hivatalokban kezdtek erőszakosabb eszközökkel rekatolizációt végrehajtani. A 17. század első negyedétől elsőként az Alsó-ausztriai Kamara által irányított bányavárosok bányatisztviselőinél figyelhetjük meg, hogy az előírások szerint lehetőleg csak katolikusokat vettek fel.²⁰ Az ezt követő években a magyarországi hivatalokban dolgozó, állami tisztviselők közé (harmincadosok, postamesterek stb.) szintén csak katolikusokat igyekeztek felvenni. A konvertált értelmiségiek (főként lelkészek) számára részben alapítványt hoztak létre, ahonnan kegydíjban részesültek, részben pedig éppen ők nyerték el ezeket a hivatalokat, így a forrásokban elég sűrűn találkozunk volt lelkészekkel, akik konvertálásuk fejében harmincadosi vagy postamesteri állást nyertek el.²¹ 1631-ben, Kassán a jezsuiták rezidenciát és kápolnát hoztak létre, majd 1654-ben a jezsuita rendházat alapították meg, amit Kisdy Benedek az akadémia anyagi alapjainak megteremtésével (1657, 1660) tovább bővített. Az akadémia vált az egyik szellemi bölcsőjévé a hitvitázó irodalomnak, amivel a kassai rendház mintegy felső-magyarországi propagandaközponttá vált ebben az időszakban.²² A létrehozott jezsuita iskolák magas oktatási színvonaluk folytán nagy vonzerőt gyakoroltak a régió katolikus vagy katolizált nemes családjaira, akik sok esetben házat vásároltak és így oldották meg fiaik taníttatását.²³ A jezsuita rend mellett 1650-ben, Pálffy Pál nádor

17 *Bocatus*, 1985. 168. Személyük megegyezett azokkal, akik elfogatását hetesi Pethe Márton már 1604 májusában javasolt. *Paulinyi*, 1931. 65–66. Lásd még: *Németh*, 2006.

18 *Fraknói*, 1868–1872. 2. köt. 40–55., 233–249., 372–379.; *Bitskey*, 2010.; *Bitskey*, 2001.; *Tusor*, 1999. 19–38.; *Tusor*, 2005.; *Molnár*, 2009.

19 *Fazekas*, 1994.; *Fazekas*, 1999.; *Toma*, 2006. 36–37., 55–60.; *Tusor*, 2002. 206., 209–210.; *Tusor*, 2011.

20 A kezdeményezést már Rudolf uralkodásakor fellelhetjük: ÖStA, HKA, MuBwU RN 8. 1602. FOL. 172–189. A katolikus bányatisztek előnyben részesítésére lásd: Uo. RN 10. 1618. fol. 52–65., 112–116., RN 11. 1623. fol. 271–273., RN 11. 1625. fol. 246–257., RN 11. 1626. fol. 138–141, 295., 615.

21 ÖStA, HKA HFU RN 142. 1630. Juli fol. 144–157., RN 196. 1655. Juli fol. 44. Vö.: *Bahlcke*, 1999.; *Hrdlička*, 2007.

22 *Heltai*, 2007.; *Heltai*, 2005.

23 Ennek 17. századi nyomaira nem találtam még adatot, de a Homonnai fiúk és a Guadami család 18. század elején benyújtott kérelmei megfelelő analógiát nyújthatnak ehhez. AMK Schw. No. 12859. Ungvár, 1709. március 18., Schw. No. 12862. Jolsva, 1709. augusztus 29.

közbenjárására, a ferencesek telepedtek le Kassán. I. Lipót 1666-ban a kassai királyi hadszertár mellett álló házat elővásárlási jogára hivatkozva szerezte meg, hogy ott a ferences rend számára biztosítson megfelelő helyet, majd 1668-ban a főkapitányság visszaszolgáltatta az épületet a rendház számára.²⁴ A katolikus megújulás folyamatának politikai hátterében jelentős momentumként számolhatjuk el a linzi béke vallásügyi pontjait, melyekben a vallásválasztást nem a földesúrhoz kötik, hanem egyéni döntés eredményeként ismerik el.²⁵ Hasonlóan fontos – ha nem fontosabb – eredmények voltak az (ekkor még) közös katolikus-református érdekeket érvényesítő országgyűlési végzések (1647:78., 81–82., 1649:18–19., 95.), amelyek biztosították a többi felekezet bejutását az addig heterogén evangélikus városba.²⁶ A század utolsó harmadára tehát számos lépés történt abba az irányba, hogy Felső-Magyarország központja rekatolizációjának megfelelő hátteret biztosítsanak, a főrendek mellett a köznemesség és a polgárság is katolizáljon, mégis, még ekkor is igaznak tekinthetjük Lippay György jellemzését: „Az egri egyházmegyében eretnek: lutheránusok és kálvinisták is élnek. Arányuk, számuk, ráadásul hatalmuk messze a legnagyobb, mivel az eretnesség kevés kivételtől eltekintve szinte a teljes nemességet megfertőzte. A közhatalmat pedig ez szokta gyakorolni: a vármegyékben mindent irányítása alatt tart. Mindazonáltal a főurak három vagy négy kivételével a katolikus hitet követik. A városok a lutheránus szektát vallják magukénak. Mindenekelőtt pedig azon öt szabad királyi város, amely jószerével csak a német nyelvet használja [...]. De a többi civitas is olyannyira vesztettül eretnek, hogy a katolikusok közül még polgárai sorába sem enged be senkit. A magyar nemesség a köznéppel együtt csaknem teljes egészében a kálvinizmus híve.”²⁷ Ezt – tendenciáját tekintve legalábbis – még akkor is igaznak tekinthetjük, ha tudjuk, hogy a letelepült jezsuita rend a városi katolikus lakosság számára legfontosabb vallási társulatok szervezését is megkezdte, és 1653-ban létrehozta a Congregatio Mariana... elnevezésű társulatot, mely főként a katolikus hit elsajátítása és a vallási oktatás megszervezése miatt játszott igen fontos szerepet.²⁸

A 17. század utolsó harmada a magyarországi várospolitikai fordulópontját jelenti. A Wesselényi-összeesküvés felszámolását követően a városok felett uralkodói/állami ellenőrzés kezdett megvalósulni. Annak ellenére, hogy a csehországi és ausztriai teljes vallásváltásra nem került sor, az első intézkedések a kassai reformált egyházak meggyengítését célozták: templomaikat és az egyházi közösség működését biztosító beneficiumokat elvették, több lelkészt elítéltek.²⁹ Az evangélikusok hitgyakorlata a külvárosokba vagy magánházakba szorult. Az intézkedések

24 *Wick*, 1941. 376., AMK H III/2. pur. 26. fol. 107–108. 1666. december 13.

25 *Szilágyi*, 1885.

26 *Wick*, 1931. 13–15.; *Bessenyei*, 1991.; *Tusor*, 1998.

27 *Tusor*, 2002., 206–207.

28 *Knapp*, 1995.; *Knapp*, 2007.

29 *Ráth*, 1889.; *Benczédi*, 1975.; *Benczédi*, 1978., *Benczédi*, 1980. 53–57, 68–74.; *Varga*, 2008. Scheutz, “Compromise and Shake Hands.”

hez a helyi katonaság szolgáltatta az erőt: a prédikátorok felkutatásáról és elfogásáról a katonaság gondoskodott, a templomfoglalással megbízott kamarai és egyházi tisztviselők mellé ki-rendelt karhatalmat a térségben állomásozó idegen katonaság biztosította.³⁰ Kassán a hadsereg szempontjai szerint a városi lakosságot, vész esetén, egyházközösségek szerint választották szét, az eleve gyanúsak számító akatolikusok fegyvereit igyekeztek elkobozni, és hogy lázongásukat megakadályozzák, a házaikban tartották őket.³¹

A legfontosabb terület, ahol az állam folytonos ellenőrzést gyakorolhatott a városok egészen addig érintetlennek tűnő belső önkormányzatán, az a városi tanács belső összetételének központi befolyásolása és a városi gazdálkodás állami felülvizsgálata és megreformálása volt. A 17. század utolsó harmadában bevezetett intézkedések az európai államokban már nem voltak ismeretlenek, de mintaként az osztrák tartományokban követett ideológia és módszerek álltak rendelkezésre, amiket először, 1671-et követően esetenként, majd 1690 után egységesen, minden egyes szabad királyi városban bevezettek. Az osztrák tartományokhoz hasonlóan a Magyar Királyság szabad királyi városaiban is megjelentek a választási biztosok (Wahlkommissar), akiknek feladata a városok tisztújításainak befolyásolása, valamint a városi gazdálkodás ellenőrzése volt.³² Utóbbi célt az indokolta, hogy a városok adófizetési képessége igen alacsonnyá vált.³³ A biztosoknak katolikus tisztviselőket kellett hatalomra juttatniuk, valamint részletes, szinte mindenre kiterjedő vizsgálatot kellett készíteniük a városokról. Egyrészt ellenőrizniük kellett a városi számadáskönyveket, másrészt meg kellett ismerniük a városok általános állapotát. Jelentéseikben a vallási viszonyok, az egyházak állapotának és a hívek hitéletének jellemzésén túl megtalálható a városi polgárság általános leírása, a városi igazgatás, a városi épületek állapota, az adóztatás és általában a városi gazdálkodás minden területe. A városi gazdálkodás jobbítását, átláthatóságát mozdította volna elő, hogy az új városvezetés kiválasztásában kiemelt hangsúlyt kapott a katolikus felekezethez tartozás mellett a jogi és közgazdasági ismeretek megléte is! A kirendelt kamarai biztosok ettől kezdve a városok vezető elitjébe legalább fele részben katolikusokat választattak, valamint a legfontosabb, bizalmi posztokra (a város vezetői és a jegyző)

30 Payr, 1917. 425–479.; Péter, 1995.; Tóth, 2003.; Michels, 2013.; Mihalik, 2010.; Mihalik, 2012.; Kónya, 2000.

31 ÖStA KA HKR Prot. Bd. 338. fol. 181. 1670. május 30., fol. 368. 1670. szeptember № 2., fol. 448. 1670. október 10., Bd. 339. fol. 31. 1671. január 10., Bd. 343. fol. 207. 1673. március 2., fol. 230–231., 281., 304., Bd. 371. 1686. szeptember No. 42.; AMK H. III/2. pur. 29. fol. 95. 1672. szeptember 19.; KA HKR Prot. Bd. 345. fol. 90. 1674. március 20., fol. 162. 1674. március, fol. 231–232. 1674. április 18., Bd. 346. fol. 52. 1674. február 5., fol. 105. 1674. március 4., Bd. 351. fol. 814. 1677. november 28., Bd. 352. fol. 402. 1677. július 6., fol. 670. 1677. október 29., fol. 759. 1677. december 11. A kassai külvárosban kitört tüzet is a kassai akatolikusoknak tulajdonították. Bd. 353. fol. fol. 421. Spankau javaslatáról: AMK H III/2. pur. 29. fol. 100. 1672. október 18., 21. A megkezdett változások elemzése várostörténeti szempontból: Németh, 2004. 1. köt. 519–528.; Németh, 2007a.

32 Brunner, 1955.; Gutkas, 1972. 234–237.; Baltzarek, 1974.; Scheutz, 2006a.; Scheutz, 2006b.; Brady, 1985.; Gerteis, 1986.; Rügge, 2000.; Marraud, 2009.

33 Quarthal, 1980. 117–219.; Winkelbauer, 2003. 1. köt. 123–173. A magyarországi folyamatokra lásd: Németh, 2012.

szintén a biztosok által kiválasztott emberek kerültek. Megváltozott a vezető tisztviselők és testületek legitimitása is, mivel míg azt korábban magától a választó polgárságtól nyerte el, addig az új hivatalviselőket a 17. század utolsó harmadától az uralkodó személyét képviselő biztos iktatta be, vagyis a tisztviselők az ő kezétől nyerték el legitimitásukat.³⁴

A 17. század utolsó harmadát megelőzően a tisztújítások a városi tanács önreprerentációjaként értelmezhető események voltak. Ez a század utolsó harmadától jelentősen megváltozott. A választás során erős hangsúlyt kapott a megválasztott testületek és személyek jelképekben leírt hatalmának megerősítése. A magyarországi szabad királyi városokban a tisztújítások ceremóniája erősen kötődött a kötelező elemként tartott istentisztelethez, de a 17. század utolsó harmadáig azt a célt szolgálta, hogy a választás isteni sugallatra történő értelmezését erősítse meg. A választások során tartott prédikációk egyrészt a választás isteni eredőit, másrészt a nem születési alapon nyugvó, hanem választott tisztviselők hatalmát erősítették meg, mivel azokban a vezetőik fennhatóságát és az alattvalók kötelességeit hangsúlyozták. Ezt erősítette meg, hogy a megválasztottak közül a város első embere az esküjét mindig a templomban, míg a többi tisztviselő a városházán tette le. Ezzel szemben a választási biztosok megjelenésével gyökeres változásokra került sor a tisztújítások rituáléjában. Miután az állam a városi tisztviselőket egyre inkább saját hivatalnokainak tekintette, a választás során az adott hangsúlyt, hogy az aktus ne csupán Isten és a választójoggal rendelkezők ügye legyen, hanem a biztosok az uralkodó fennhatóságát testesítsék meg. A tisztújítások során ezért alapvetően megváltozott a rituálé több olyan eleme, amely a világi hatóságoktól független, csupán az Isten fennhatósága alatt álló városi hatóságot volt hivatott jelképezni. A tisztújítás legfontosabb szereplőjévé az uralkodó képében eljáró kamarai alkalmazott vált. Amíg korábban a város vezetését jelképező tárgyakat (pálca, kulcs, kard) a leköszönők mintegy visszaadták a város polgárságának, most az uralkodó, azaz a magyar király emberének kellett ezeket a jelképeket átadni, és tőlük is kapták vissza a megválasztott tisztviselőket. E tényezőt erősítette, hogy a városokban ezután a király nevében eljáró kamarai biztos erősítette meg a megválasztott tisztviselőket és testületeket.

34 Az utasításokat lásd pl.: ÖStA HKA HFU RN 360. 1693. december fol. 365–372. 1690. december 15. A jelenségre lásd: H. Németh, 2009a.

A kamarai biztos ezen túlmenően, utasításának szellemét követve, a római katolikus vallás korábbi helyzetét is igyekezett visszaállítani az ekkor még alapvetően evangélikus többségű városokban. A kamarai biztos jelenlétében történt tisztújításokon az evangélikus városvezetőknek is kötelező módon ott kellett lenniük a bíró eskütételénél, melyre a templomban, katolikus papok segédletével és himnuszok kíséretében került sor. A tisztújítás kötelező része lett a körmenet, ahol a tanácsválasztáson részt vett összes személynek jelen kellett lennie. A bíró által letett eskü színhelye is egységesen a városi plébánia lett és nem a városháza, illetve az eskü szövegébe előkelő és kötelező elemként bekerült a szentek és Szűz Mária is, melyre az a katolikusoknak is le kellett tenniük az esküt. Ez utóbbi sok problémát, és a gyűlölködés magvát rejtette magában.³⁵

A választóbiztosok tevékenységének egyik súlypontja a városok politikai elitjének kiválasztása volt. Az uralkodói parancslevél szerint a katolikus felekezethez tartozás mellett a kiválasztandó városi tisztviselőnek birtokkal (benepossessionatus) és képzettséggel (qualificatus) kellett rendelkeznie.³⁶ Annak ellenére azonban, hogy a 17. században sorra jöttek létre a katolikus intézmények, Kassán sem jött létre még az a katolikus réteg, amelyik társadalmi állásánál, gazdasági befolyásánál és képzettségénél fogva méltó utóda lett volna a képzett, vagyonos evangélikus elitnek. A gyors váltásokkal járó sietség miatt sokszor nem megfelelő képzettségű és társadalmi állású személy került igen jelentős városi tisztségbe.³⁷ A 17. század utolsó harmadáig Kassa vezetését evangélikus egyeduradalom jellemezte, a tanács munkájában katolikus egyáltalán nem vett részt. Az evangélikus elit szakszerűségét mind a kamarai biztosok jelentései, mint pedig e réteg társadalomtörténeti elemzése igazolja. Az evangélikusok jelentős része valóban egyetemet járt vagy végzett személy volt.³⁸ Tanultságuk mellett biztos gyökerekkel rendelkeztek a városokon belül, mivel az evangélikus elit tagjait nagyon szoros rokonsági kapcsolatháló kötötte általában össze, az általuk birtokolt házakkal pedig szinte uralták a városok legelkelőbb utcáit. Kiemelkedő helyzetüket jelzi, hogy szinte mindegyikük nemesi ranggal is rendelkezett, közülük többen az udvari familiárisi (familiaris aulicae) címet is elnyerték, amit a 16–17. században főként hivatali, értelmiségi, gazdasági szolgálatokért adományoztak.³⁹ Ezek a jellemzők a 18. század első harmadára sem változtak meg, sőt, az egyetemi, főként a jogi végzettség aránya még nagyobb lett, és a nemesítések és rangemelések sem szűntek meg. Ez a tendencia azt

35 H. Németh, 2007b.; H. Németh, 2010. A körmenet jelentőségét hangsúlyozza: Tüskés–Knapp, 2001.; Scheutz, 2003.

36 „...necessarium valde et expediens iudicavimus, ut quandoquidem catholica orthodoxa per Dei gratium fides, magnum illic incrementum sumpsisse, frequentesque catholicae bene qualificatae, ad gerenda senatoria, et quaelibet alia inter vos consueta officia, idoneae personae inveniri comperiantur.” AMK Schw. No. 9277. Bécs, 1674. december 16. Vö. uott No. 9332. Pozsony, 1675. június 19., No. 9405. Kassa, 1676. január 7., No. 9475. Bécs, 1677. december 24., No. 9476. Pozsony, 1677. január 2., No. 11008. Bécs, 1696. december 2.

37 Szűcs, 1963. 156.; Špiesz, 1983. 29–46; Špiesz, 1981.; Špiesz, 1991.; Marečková, 1993.; H. Németh, 2009b.

38 A biztosok jelentését lásd: MNL OL E 34 (prot. rest. civ.) pag. 246. A polgárok képzettségére: H. Németh, 2007a. 130.

39 Pálffy, 2010.

sugallja, hogy a sikeres oszmán háború utáni konszolidációt követően olyan szakszerűsödő városvezetés kezdeteit figyelhetjük meg, amely immáron – a bécsi udvar igényei miatt is – a jogi és gazdasági ismeretek elvárásainak is megfelelt, és ehhez mérten a város mind „hivatalszerűbb” irányítását tette lehetővé.⁴⁰

A kezdeti problémák ellenére mégsem mondható el, hogy (az uralkodói szándékkal ellentétben) a felekezeti alapon történt változások nagymértékben és visszafordíthatatlanul csökkentették volna a városok vezetőinek szakképzettségét. Sőt, a váltást követő második generációnál már ennek ellenkezőjét figyelhetjük meg! A várospolitikai váltás első katolikus generációjára (a szakképzetlenek mellett) kétféle típus volt jellemző. A hirtelen megjelent igény kielégítésére, miszerint katolikus városvezetőkre van szükség, elsőként idegeneket választottak ki a városok élére. Olyan kamarai vagy katonai hivatalnokokról van szó, akik az adott városban teljesítettek szolgálatot. Így lettek egy-egy város polgármesterei vagy bírái vámosok, postamesterek vagy akár hadbírák. Ők idegenként, családi és gazdasági kapcsolatok nélkül vették át a városok vezetését. Az új tisztviselőknek általában még polgárjoguk sem volt, hanem azt csupán megválasztásukat követően szerezték meg.⁴¹ Annak ellenére, hogy a magyarországi szabad királyi városokban igen gyakori volt a környékbéli nemesek városba költözése, sőt, a városi polgárjog felvétele,⁴² az idegenként a város élére került személyek többsége a belvárosban egyáltalán nem rendelkezett házbirtokkal, általában a városfalon kívül, a külvárosban volt házuk.⁴³ Sőt, előfordult az is, hogy a város területén semmilyen tulajdonnal nem rendelkeztek!⁴⁴

Kassán a váltást követő első két bíró nagyjából hasonló karriert futott be. Fodor János a szepességi Berzeviczy családba házasodott felesége, Berzeviczy Éva révén. Szolgálatait az erdélyi fejedelem elleni hadjáratokban Esterházy Miklós nádornál, katonaként kezdte meg. Katonai szolgálatait követően a hivatalnok-értelmiségi pályát választotta. Nagykárolyban harmincadosi számvevő volt, majd érdemei fejében később elnyerte a kállói és kisvárdai harmincados, kállói postamester, majd újhelyi harmincados posztját, végül felső-magyarországi hadbíró lett. Hadbíróként a kassai harmincad jövedelmét is kezelte. 1679-ben halt meg utód nélkül, mivel vagyona a kincstárra szállt. Birtokai Kisrosvályon, Cekén, Nagygeresen, Izbugyán és Szepsiben feküdtek.⁴⁵ Utóda, Kinisy János kassai hadnagyként majd várnagyként kezdte meg szolgálatát,

40 H. Németh, 2007a.; H. Németh, 2012.

41 Paur, 1858. 23; H. Németh, 2007a. 133–134.

42 H. Németh, 2002. 88.

43 Erre soproni példát lásd: Házi, 1982. No. 4429., 10710.

44 H. Németh, 2010.

45 Feleségére: MNL OL E 244 (Minutae) 402. kötet pag. 166. A vagyon lefoglalására: E 244 (Minutae) 405. kötet fol. 196–197., 223., 227–228. Pályafutására lásd: E 254 (Repr., inf. et inst.) 1671. április No. 33., 1672. november No. 106., 108., E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1671. augusztus 5., 1672. január 16., 1673. január 21., ÖStA HKA HFU RN 222 1666. augusztus

majd kassai harmincados lett.⁴⁶ Szakmai hozzáértésük azonban vitathatatlan, hiszen esetükben a jogi és közgazdasági ismeretek biztos ismeretével számolhatunk.⁴⁷ A kassai evangélikus jegyzőt szintén leváltották, helyette olyanok kerültek kinevezésre, akik helyi lakosok voltak, polgárjoggal is rendelkeztek, de jellemzően az egri káptalan jegyzőjeként működtek a városban.⁴⁸ Mellettük olyan szakképzetlen, döntő többségében kézműves katolikusok kerültek be átmenetileg a tanácsba, akiknek sok esetben még az írás és olvasás is nehézséget okozott.⁴⁹ Átmenetileg, ugyanis a kezdeti nehézségeket követően valóban alkalmas személyeket választottak a fontos városi tisztségekbe, és ahol alkalmatlanokat találtak, azonnal elbocsátották.

A városon belüli felekezeti vita a Thököly-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc idején éleződött ki újfent. A Kassára bevonuló Thököly-seregek támogatásával az evangélikus városvezetés teljes mértékben visszavette a hatalmat a katolikusoktól, egyben visszaállították az 1670 előtti állapotokat, vagyis 1685-ig egyetlen katolikkal sem találkozunk sem a belső tanácsban, sem a választott községben.⁵⁰ A fejedelem, bevonulását követően, a dómot és a Szent Mihály-kápolnát átadta az evangélikusoknak, majd mind a jezsuitákat, mind a ferencrendieket kiűzte a városból.⁵¹ A katolikusokat ezekben az években valóban mind politikai, mind felekezeti téren elnyomták, sőt – mint azt az eseményeket követő tisztújításra megérkezett királyi biztosoknak benyújtott, igen terjedelmes panaszlevélből megtudjuk – számos téren érték őket további atrocitások is. Előterjesztésük szerint 1682-ben Thököly nagy sarcot vett a városon, a pénzt azonban az evangélikus tanácsosok úgy teremtették elő, hogy annak terheit főként a katolikusokra rakták. A katolikusokat arra kötelezték, hogy minden értéküket, arany- és ezüsttárgyaikat, még az ezüstözött és aranyozott gombjaikat is, az evangélikusok házaikhoz hordják, és azokat nagyon nyomott áron számították fel. Ezzel az összeggel Thököly tisztjeit fizették, illetve a görög kereskedőknek eladott értéktárgyak árából a város kiadásait fedezték. Szintúgy a katolikusoktól nagy összegeket csikartak ki. Csak Jacopo Carove és Peter Cetto pénzben és áruban 42 004 forintot volt kénytelen átadni. A Thökölynek fizetendő adót is nagyobb részben a katolikusokra kivetett adóból fizették ki, miközben az evangélikus tisztviselők adómentesek voltak. A katolikusok kö-

fol. 248–288., RN 233 1671. június fol. 101–107., RN 238 1672. június fol. 371–449. ill. *H. Németh*, 2006. 261.; *Pálffy*, 1995b. 205–207.

46 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1671. szeptember 19., HKA HFU RN 235 1671. október fol. 41–42., 45–46., 66–67., 1672. június fol. 371–449.; *H. Németh*, 2006. 273.

47 Sopron kapcsán: *H. Németh*, 2012.

48 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1673. március 4., 1673. április 22., 1674. december 29., 1676. január 25.

49 MNL OL E 254 1674. január No. 63., E 41 (Litt. ad Cam.) 1677. No. 13., AMK Schw. No. 9214., Schw. No. 11434., Schw. No. 11940.

50 A városok és a felkelés viszonyáról: *Kónya*, 1992.; *Kónya*, 2009. A kassai tanács leváltásáról: *H. Németh*, 2006. 231–232.

51 *Wick*, 1941. 140.

zül sokakat bebörtönöztek, sőt a törököknek adtak át fogságba, sokakat nyilvánosan üldöztek, olyannyira, hogy a katolikusok megtagadták felekezetüket, nehogy bármilyen sérelem érje őket.

A felkelés ideje alatt Thököly kezére jutott városban a katolikus városvezetőket valóban megfosztották hivataluktól, és hivatalt nem engedtek viselni. A soproni országgyűlésre kiküldött katolikus városi jegyző kiadásait,⁵² amiket a város kiküldetésében tett, sok esetben nem fizették meg, mivel nem értett egyet mindenben, ami az evangélikusoknak kedvezett volna. Ezért az általa benyújtott számlákat megsemmisítették, és ezzel 800 forint veszteséget okozva nagy szegénységbe taszították a jegyzőt. A város nem engedte meg, hogy a katolikusok elmenjenek a városból, és a kényszerrel a városban tartott katolikusokat az adókkal, valamint a beszállással nagy károk érték. Elmondásuk szerint túlzottan megterhelték őket azzal, hogy néha 3 főtisztet, vagy 15–20 gyalogost kellett egy háztartásnak eltartania. Az ismételten hatalomra került katolikus vezetés eközben olyan vádakkal illette a Thököly idején hatalomra került evangélikus vezetéset, ami alól ő maga sem volt mentes: a tanács tagjai nem adóztak, a pénzügyeket nem tartották kézben, nem fizettek vissza semmilyen korábbi adósságot, és a számadásokat sem vezették megfelelően. A királyi biztosok által már korábban is megállapított vádakat sorakoztattak fel, miszerint a város pénzügyeit intéző tisztviselők nem számoltak el pontosan, és nem fizették ki a felhalmozódott hátralékokat, a város borkiméréseit nem tartották jó állapotban.

A fenti három év alatt a katolikusok semmilyen kis gyűlést nem tarthattak, saját érdekeiket nem képviselhették, és minden esetben hátrányosan ítélték meg őket egy evangélikussal szemben. Még az utcán sem találkozhatott két katolikus egymással. Aki mégis megtette, azt Thököly táborába küldték fogságba. A város ostromakor pedig több katolikus az ellenség kémjeként megöltek. Sőt, a városi kézművesek megparancsolták, hogy azt a katolikusot, akit kint érnek, és feltehetően az uralkodó táborába akar kijutni, azt azonnal koncolják fel, nehogy a császáriakkal együtt tudjanak működni. Az is megesett, hogy az örömeiben Te Deumot kiáltó katolikusot azonnal lelőtték.⁵³

Amennyiben eltekintünk attól, hogy a panaszlevelet milyen szituációban nyújtották be a városba visszatérő Habsburg adminisztráció kiküldött emberének, számos olyan momentumot hámozhatunk ki, amely fontos információt nyújt témánkat illetően. Egyrészt, azt hihetőnek tekinthetjük, hogy a 17. század végétől tapasztalható „vallási polgárháború”⁵⁴ időszakában az ellentétes felekezetűek automatikusan ellenségnek, sőt háborús helyzetben kémnek minősültek. Ahogy azt az 1670-es évek történéseinél láttuk, Thököly idején ugyanaz zajlott le a katolikusokkal szemben, mint Spankau tábornok templomfoglaló akciójakor a reformátusokkal

52 *Németh*, 2014.

53 MNL OL A 10 (Litt. Cam. Aul.) 1686. No. 1.

54 *Mihalik*, 2013. 12., 93.

és evangélikusokkal. A tanács leváltását és a város politikai életéből történő kirekesztést is igazolni tudtuk, ami – a korszakot ismerve – szinte automatikus reakció volt mindkét fél részéről. A beszállásolás mértékét Kassa 1708–1709-ben készült kvártélylistája alapján tudjuk megítélni. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy a módosabb háztartásoknál a 10–15 fő közlegény beszállásolása általánosan tekinthető. Ugyanígy arányosnak tekinthető a főtisztek elszállásolása, mivel még a szabadságharc előtti időszakból tudjuk, hogy a császári haderő beszállásolásakor, épp Kassán, 3 főtiszt ellátása nagyjából 10–12 közlegényével volt egyenlő.⁵⁵ A beszállásolás nagysága, valamint a panaszlevélben szereplő összegek arra mutatnak, hogy Kassán, az 1680-as években egy erősebb katolikus elittel számolhatunk. Ezek az emberek döntően itáliai kereskedők voltak, akik gazdaságilag mindenképpen a városi elit tagjai voltak, és így katolikusként rendelkeztek olyan presztízzsel, ami alapján érthetően formálhattak jogot arra, hogy a város vezető posztjait betöltsék. E családok közül a panaszlevélben említett Cetto és Carove család kiemelkedő szerepet töltött be. A Thökölyék által lefoglalt több mint 40 ezer forint értékű sarc ebben az időszakra jelentős vagyont, kereskedelmi és banki tevékenységet sugall. Az összeget még túlzásnak is érezhetnénk, de ha a rendelkezésre álló néhány adatot megvizsgáljuk, kiderül, hogy az összeg nagysága nem lehetett teljesen elképzelhetetlen Kassán a kamarai adminisztrációban dolgozók számára. Ez már csak azért is hihető, mert mindkét kereskedő – a 16–17. század kassai nagykereskedőjéhez hasonlóan⁵⁶ – a kamara számára folyamatosan nyújtott meglehetősen nagy összegű hiteleket. Dominik és Peter Cetto, valamint Jacopo Carove 10–20 ezer forintos kölcsöneivel tartotta fenn a felső-magyarországi haderő zsold- és élelmiszerellátását. Cetto és az eperjesi Lederer Márton kereskedő között – aki kiemelt szerepet játszott a hadseregellátásban – élénk kereskedelmi kapcsolat létezett.⁵⁷ Hitelek fejében részesedhettek az egri püspökség tizedeinek bérleteiből fakadó kiváló profitszerzési lehetőségekből, egyben Carove bérelte hosszú éveken keresztül a kassai pálinkafőzőt is.⁵⁸

A 17–18. század fordulójától a katolikus városvezetők körében mind a magyarországi szabad királyi városokban, mint Kassán tehát jelentős változásokat figyelhetünk meg. Általános tendenciaként jelenik meg előttünk az, hogy a 18. század elejére a katolikus polgárság megfelelő képzettséggel, valamint jelentős gazdasági potenciállal rendelkezett ahhoz, hogy a város vezetésében társadalmi helyzetüknek megfelelő posztot nyerjenek el. A korszak általános jellemző-

55 MNL OL E 34 (Prot. div. rel. civ.) pag. 237–239., 101., 248–250., 279., 419., 495–496., A 20 (Litt. cam. Hung.) 1702. No. 28. A németországi gyakorlatra már rendelkezünk hasonló információkkal: *Pröve*, 1995. 201–202. A magyarországi helyzetre lásd: *H. Németh*, 2008.; *H. Németh*, 2009c.; *Oross*, 2011.; *Oross*, 2012.

56 *H. Németh*, 2000.; *H. Németh*, 2004. 1. köt. 398–413.

57 MNL OL E 254 (Repr., inf. et inst.) 1673. május No. 64. Eperjes, 1673. május 8., E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1675. augusztus 23., 1676. július 10., 1676. július 30., 1676. augusztus 8., 1677. július 3. Cetto és Lederer kapcsolatára: AMK H II. 1695.

58 MNL OL E 244 (Minutae) 402. kötet pag. 59., AMK Schw. No. 9982.

jévé vált, hogy immáron elképzelhetetlen volt, hogy egy-egy városban erős társadalmi kapcsolatok nélkül választassanak meg valakit a kirendelt biztosok.⁵⁹ Kassán is megfigyelhető, hogy a megválasztott katolikus városvezetők vármegyei szolgálatot is vállalva, a régió hivatalnok-értelmiségi körébe tartozó személyek voltak. Ez a tendencia élt tovább a Rákóczi-szabadságharcig, amikor ismét az evangélikusok kerültek fölénybe, jóllehet nem olyan mértékben, mint Thököly idején. A város kapitulációjakor a kassai (alapvetően a királyi biztosok által kiválasztott és jóváhagyott) tanács a benyújtott feltételek közé felvette a libera electio/szabad választást is, egyben kikötötték, hogy csak katolikusokat választhassanak be a tanácsba.⁶⁰ A fejedelem és a kassai tanács között létrejött kompromisszum eredményezte azt a különleges helyzetet, hogy a hatalmon lévő kassai katolikus elit nehezményezte a legjobban a fejedelemhez forduló evangélikusok panaszát, akik régi hatalmukat vissza kívánván nyerni maguk követelték a fejedelmi biztos megérkezését.⁶¹ A teljesen katolikus tanács létrehozását azonban nem lehetett elfogadtatni, de – a Rákóczi-szabadságharc kiegyensúlyozottabb egyházpolitikájának köszönhetően⁶² is – nem volt teljes felekezeti váltás a tanácsban. Történt ez annak ellenére, hogy Rákóczi államában sem volt ismeretlen a városi tisztújítások ellenőrzése.⁶³

Ezzel ellentétben, a szabadságharcot követően a kassai tanács teljes mértékben katolikussá vált. A szepesi kamarai adminisztráció jelentéséből arról értesülünk, hogy a felső-magyarországi városok közül egyedül Lőcsén maradtak a tanácsban evangélikusok, a többi város legfelső vezetése teljes mértékben katolikus.⁶⁴ Az egyfelekezeti tanács a következő évtizedekben is megmaradt, de ezt a helyzetet a többségben még mindig evangélikus és református városban nehéz volt biztosítani. A 18. század elején a királyi biztosok kénytelenek beismerni, hogy a tanácsból kieső katolikusok pótlása korántsem könnyű feladat, mivel kevés volt a képzett katolikus polgár. Jóval a Rákóczi-szabadságharcot követően, a katolikus megújulás kedvező körülményei között, 1725-ben Mednyánszky Pál Lipót kénytelen volt azt jelenteni, hogy a választott községben alig négy ember foglal helyet, aki alkalmas lenne a tanácsosi posztra, mivel a többség csak zavart keltő, lusta, erkölcstelen, iszákos, és mindenben csak a dorbézoláson és minden más haszontalanságban jár az eszük. A katolikusok között nincs megfelelő ember, aki a katolikus vallás emelését szolgálná.⁶⁵ Az azonban még ebben a helyzetben sem merült fel, hogy képzetlen,

59 *H. Németh*, 2007a.; *H. Németh*, 2012.

60 AMK Schw. No. 12183. Kassa, 1704. augusztus 24.

61 AMK Schw. No. 12353. Kassa, 1705. január 21., AMK Schw. No. 12327. 1705. május 3. A tendenciát bemutatta: *R. Várkonyi*, 2002. 252–253.

62 Összefoglalóan: *Misóczki*, 2009.

63 MNL OL G 25 (Megyék és városok I.) III.2.a. 1703. december 28., illetve uo. 1706. március 26. Körmöcbányára lásd: Uo. III.2.b. 1704.

64 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1712. szeptember 12., 1712. november 1.

65 MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1725. No. 7. Pozsony, 1725. március 14.

a városi tanácsba nem való személyt válasszanak ki!⁶⁶ 1718-ban a megüresedett tanácsosi helyre csak egy nagyon fiatal konvertitát, Gabriel Schiesslert tudtak felterjeszteni, aki frissen áttért, példamutató életet élő, és főként jó közigazdász!⁶⁷ A 18. század első negyedében a katolikus vallás elterjedésére bevezetett intézkedések már nem csupán a tisztújításokra korlátozódtak. A tisztújítások ceremóniájába a korábbinál is több egyházi elemet emeltek be.⁶⁸ Kassán a katolikus egyház színhelyeinek és képviselőinek beemelésével, valamint az archaikus elemek leváltásával szakralizálták a ceremóniát. A tisztújítás megkezdésekor a városi káplán olvasott fel részeket a szentírásból, a templom nagyharangja jelezte a választások kezdetét és végét, a templomajtóban, és nem a templom mögött, a Szent Mihály-kápolna környékén történt meg a megválasztott bíró köszöntése és felemelése, a felemelt bírót pedig a templomba, a nagyoltárhoz vitték, nem pedig a házához. A bíró és a teljes tanács természetesen a nagytemplomban tette le az esküt.⁶⁹ A körmenet a ceremónia állandó részévé vált. A processzusok szerepe a 18. század eleji Kassán egyébként is egyre nőtt: minden nagyobb ünnep esetében a város vezetése, valamint az összes (legyen katolikus vagy más hitű) kézműves számára kötelező volt. Ez a rendelkezés azonban – ahogy az eskü szövege is – az összetűzések melegágya lett: a kirendelt biztosok állandó megjegyzései között találjuk, hogy az akatolikus kézművesek mennyire nem akarnak részt venni a processziókon, és hogy a tanácsnak velük szemben keményen fel kell lépnie. Ilyen esetekre a korszakban több esetben is sor került. 1714-ben például Szentiványi László királyi biztos megállapította, hogy a reformátusok és evangélikusok nem hajlandók elfogadni a Corporis Christi napján tartott körmenetet, a körmenet során állandó szidalmakkal találkoznak. Ezen kívül elrendelte, hogy a minden évben sorra kerülő Szent Eucharisztia ünnepén tartott körmeneteken mindenki vegyen részt annak ellenére is, hogy az uralkodó parancslevele ellenére a szentségeket nem tisztelték. Kénytelen volt tehát elrendelni, hogy a tanács szabjon ki szigorú ítéleteket ezekben az ügyekben, és azt hajtsák is végre. A következő években szintúgy hasonló jelenségekkel szembesültek a kiküldött biztosok, akik nem tudtak mást tenni, mint szigorúan előírták a tanácsnak, hogy az uralkodói parancslevelre hivatkozva szigorúan járjanak el ezekben az ügyekben.⁷⁰ Az uralkodó parancslevelét azonban nem lehetett könnyű végrehajtani, hiszen amíg a város vezetése teljes egészében katolikus volt, a város lakossága, polgárainak jelentős része akatolikus, akik minden alkalmat megragadtak arra, hogy ellenálljanak az erőszakos katolizációnak, és a szemükben teljesen idegen, sőt elítélendő nagyszabású processzusoknak és egyéb igen látványos egyházi ünnepnek.⁷¹

66 A tendenciára Sopron esete nyújt jó példát: *H. Németh*, 2007a.

67 MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1718. No. 38. Kassa, 1718. november 10.

68 A szabad királyi városok tisztújítási ceremóniájáról: *H. Németh*, 2007b.; *H. Németh*, 2009a.; *H. Németh*, 2010.

69 MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1717. No. 34. Pozsony, 1717. október 28., 1718. No. 38. Kassa, 1718. november 10.

70 A körmenetekről: *Tüskés-Knapp*, 2001.; *Knapp*, 2007. A biztosok megfigyelései: MNL OL A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1717. No. 34. Pozsony, 1717. október 28., 1715. No. 37. Kassa, 1715. március 10., 1714. No. 20. [1714. szeptember 16.]

71 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1713. augusztus 5. [1714. szeptember 16.], E 34 (Prot. rest. lib. reg. civ.) pag.

Összességében kijelenthetjük azonban, hogy az állami beavatkozás két célja közül a rekatolizáció ment könnyebben. A biztos jelentésekből ugyanis kiderül, hogy a város gazdasági rehabilitációja sokkal hosszabb folyamat eredménye lehetett, a városi számadások pontos és szakszerű vezetése tekintetében ugyanis nem volt különbség az evangélikus és katolikus elit között. Ez a situáció olyan események gyűpontja is lett, ami a katolikus vezetés és (részben) a katolikus restaurációt elősegítő kirendelt királyi biztos közötti összecsapásokhoz vezetett. 1725-ben Mednyánszky Pál Lipót királyi biztos kénytelen volt azt megállapítani, hogy a teljesen katolikus belső tanács és a bíró a választott község hangadó tagjaival egy követ fúj. Éppen emiatt, a hiányos számadások miatt a város gazdálkodását nem tudta felmérni, munkáját állandóan akadályozták. Sőt! A katolikus tanács tagjai és a választott község itáliai származású hangadó személyei összejátszottak egymással, és a biztos határozott fellépése ellenére megválasztották a mintegy hét éve bíró Váncsay Istvánt, aki semmilyen számadást nem vezetett, és a város gazdálkodása átláthatatlanná, a jövedelmek és a kifizetések ellenőrizhetetlenné váltak. A botrány teljes volt: a királyi biztost a tanács semmibe vette, utasításait nem követte, Mednyánszky indulatos jelentése szerint fellázadt a király képében kirendelt személy ellen.⁷²

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

AMK

Archív Mesta Košic

E 211 (Lymb.)

Kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, E 211 (Lymbus)

G 25 (Megyék és városok i.)

Thököly- és Rákóczi-szabadságharc levéltára, Rákóczi-szabadságharc levéltára, G 25 (Megyék és városok iratai)

H III/2. pur.

Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Veľká mestská kniha (Liber civitatis maior)

HKA HFU

Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn

328–344. 1697. április 24., A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1733. No. 10. Pozsony, 1732. október 18.

72 MNL OL E 23 (Litt ad Cam. Scep.) 1725. január 8., 1725. július 11., 1725. december 5., A 20 (Litt. Cam. Hung.) 1725. No. 7. Pozsony, 1725. március 14.

KA HKR
Sonderreihe des Hofkriegsrates. Bestellungen, Hofkriegsrat Protokolle

MNL OL
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

ÖStA
Österreichisches Staatsarchiv

Schw.
Collectio Schwarzenbachiana

IRODALOM

Bahlcke, 1999.
Bahlcke, Joachim: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999.

Baltzarek, 1974.
Baltzarek, Franz: Die Stadtordnung des Ferdinands I. und die städtische Autonomie im 16. Jahrhundert. In: Wien an der Schwelle der Neuzeit. Szerk.: Baltzarek, Franz–Csendes, Peter–Mecenseffy, Grete–Perger, Richard–Vysloužil, Jan. Wien, 1974. 31–43.

Bán, 1939.
Bán János: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939.

Benczédi, 1975.
Benczédi László: A prédikátorperek történeti háttere. In: Theológiai Szemle, 17. (1975) 199–206., 264–267.

Benczédi, 1978.
Benczédi László: A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországon. In: Történelmi Szemle, 21. (1978) 335–356.

Benczédi, 1980.
Benczédi László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Budapest, 1980. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, 91.)

Bessenyei, 1991.
Bessenyei József: A szabad királyi városok jogainak csorbítása. In: Történelmi Szemle, 33. (1991) 255–263.

Bitskey, 2001.
Bitskey István: Pázmány Péter felső-magyarországi missziója. In: Pázmány Péter és kora. Szerk.: Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001. 71–80.

Bitskey, 2010.
Bitskey István: A reformáció kezdetei Nyugat-Magyarországon. In: Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Szerk.: Papp Imre–Angi János–Pallai László. Debrecen, 2010. 93–102.

Bocaius, 1985.
Bocaius János: Öt év börtönben (1606–1610). fordította: Csonka Ferenc. Budapest, 1985. (Bibliotheca historica 19.)

Botta, 1991.
Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora, 1512?–1575. Budapest, 1991.

Brady, 1985.
Brady, Thomas A.: Turning Swiss. Cities and Empire, 1450–1550. Cambridge, 1985.

Brunner, 1955.
Brunner, Otto: Städtische Selbstregierung und neuzeitlicher Verwaltungsstaat in Österreich. In: Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht, 6. (1955) 221–249.

Brunner, 1999.
Brunner, Walter: Westungarn als Zuflucht steirischer Glaubensflüchtlinge. In: Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum” und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration”. Szerk.: Reingrabner, Gustav. Eisenstadt, 1999. (Schlaininger Gespräche, 13–14.) 107–129.

Csepregi, 2009.
Csepregi Zoltán: Die Confessio Pentapolitana. Fragen nach Autorschaft und Datierung. In: „Nezamenitel’ néjededičstvo otcov...“ Štúdie k dejinám

a súčasnosti protestantizmu v strednej Európe k osemdesiatym narodeninám biskupa Jána Midriaka. Szerk.: Peter Kónya. Prešov, 2009. (Acta Collegii Evangelici Prešoviensis X.) 73–85.

Csepregi, 2011a.

Csepregi Zoltán: A bártfai reformáció Stöckel fellépése előtt. In: Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe. Szerk.: Peter Kónya. Prešov, 2011. (Acta Collegii Evangelici Prešoviensis XI.) 169–186.

Csepregi, 2011b.

Csepregi Zoltán: Die Anfänge der Reformation im Königreich Ungarn bis 1548. In: Die Reformation in Mitteleuropa. Reformacija v srednji Evropi. Prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja, 2008. Szerk.: Rajšp, Vincenc–Schwarz, Karl W.–Dybaš, Bogusław–Gastgeber, Christian. Ljubljana–Wien, 2011. 127–147.

Deventer, 2003.

Deventer, Jörg: Gegenreformation in Schlesien. Die habsburgische Rekatholisierungspolitik in Glogau und Schweidnitz 1526–1707. Köln–Wien, 2003.

Dominkovits–H. Németh, 2013.

Dominkovits Péter–H. Németh István: Bethlen Gábor 1619–1621. évi hadjárata és Sopron Bethlen Gábor és kora. In: Katalógus a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Hajdú-Bihar Megyei Levéltára és Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára közös kiállításáról. Szerk.: Ólmosi Zoltán. Budapest, 2013. 36–48.

Fazekas, 1994.

Fazekas István: Adalékok a fraknói grófság és a kismartoni uradalom rekatolizációjához. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 7. Budapest, 1994. 126–145.

Fazekas, 1999.

Fazekas István: Die Rekatholisierung Ádám Batthyánys im Jahr 1629. In: Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum” und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration”. Szerk.: Reingrabner, Gustav. Eisenstadt, 1999. (Schlaininger Gespräche 13–14.) 297–304.

Fejtová, 2012.

Fejtová, Olga: Rekatolizace na Novém Městě Pražském v době pobělohorské: “Já pevně věřím a vyznávám...”. Praha, 2012.

Felhő, 1946.

Felhő Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. In: Levéltári Közlemények 24. (1946) 209–267.

Fraknói, 1868–1872.

Frankl [Fraknói] Vilmos: Pázmány Péter és kora. Pest, 1868–1872.

Gerteis, 1986.

Gerteis, Klaus: Die deutschen Städte in der frühen Neuzeit: zur Vorgeschichte der „bürgerlichen Welt.” Darmstadt, 1986.

Granasztói, 2012.

Granasztói György: A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán. Budapest, 2012. (Korall könyvek 2.)

Guitman, 2009.

Guitman Barnabás: A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere. Doktori értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba, 2009.

Gutkas, 1972.

Gutkas, Karl: Das Städtewesen der österreichischen Donauländer und der Steiermark im 14. Jahrhundert. In: Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert, Entwicklungen und Funktionen, Szerk.: Rausch, Wilhelm. Linz/Donau, 1972. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 2.) 229–245.

H. Németh 2007a.

H. Németh István: Az állam szolgálói vagy a város képviselői? A központosuló várospolitikai hatásai a soproni politikai elit átrendeződésére. In: Soproni Szemle 61. (2007) 125–141.

H. Németh, 2000.

H. Németh István: Végvárak, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi városzövetség és a védelmi rendszer 1526–1593. In: Történelmi Szemle 42. (2000) 203–243.

H. Németh, 2002.

H. Németh István: Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében. *Korall* 9. (2002) 79–106.

H. Németh, 2004.

H. Németh, István: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon, Budapest, 2004.

H. Németh, 2006.

H. Németh, István: Kassa szabad királyi város archontológiája. Bírák, külső és belső tanács (1500–1700). Budapest, 2006. (Fons könyvek 3.)

H. Németh, 2007.

H. Németh István: Városi tisztújítások a királyi Magyarországon a 16–17. században. In: *Arrabona* 45. (2007) 57–96.

H. Németh, 2008.

H. Németh István: Kassai kvártélyozási listák, 1708–1709. *Korall* 9. (2008) 81–119.

H. Németh, 2009a.

H. Németh István: Pre-Modern State Urban Policy at a Turning Point in the Kingdom of Hungary. The Elections to the Town Council. In: *Urban Elections and Decision Making in Early Modern Europe, 1500–1800*. Szerk.: Schlögl, Rudolf–Sawilla, Jan Marco. Cambridge, 2009. 276–299.

H. Németh, 2009b.

H. Németh István: Európska doktrína alebo uhorská špecialita? Zásahy štátu a rekatolizácia miest v Uhorsku v priebehu 17. storočia. In: *Historický Časopis* 57. (2009) 641–658.

H. Németh, 2009c.

H. Németh István: A beszállások rendszere és hatásai a XVI–XVII. századi Magyar Királyság szabad királyi városaiban. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 122. (2009) 281–320.

H. Németh, 2010a.

H. Németh István: Az öngazgatás és állami felügyelet szimbólumai a magyarországi szabad királyi városokban. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanul-

mányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: Bubryák Orsolya. Budapest, 2010. 53–62.

H. Németh, 2010b.

H. Németh István: Hol laktak a város vezetői, avagy mire jó a soproni háztulajdonosok listája. In: *Soproni Szemle* 64. (2010) 88–96.

H. Németh, 2012.

H. Németh István: Városok a csőd szélén. A magyarországi szabad királyi városok eladósodásának hátteréhez. A történettudomány szolgálatában. In: *Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk.: Baráth Magdolna–Molnár Antal. Budapest–Győr, 2012. 167–185.

H. Németh, 2014.

H. Németh István: A szabad királyi városok a 16–17. századi országgyűléseken. In: *Parlamentarizmus és országgyűlések Magyarországon a középkortól 1919-ig*. Megjelenés alatt.

Házi, 1982.

Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok, 1535–1848. Budapest, 1982.

Heltai, 2005.

Heltai János: Nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a XVII. század első felében (1601–1655). In: *Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...* Szerk.: Heltai János–Tasi Réka. Miskolc, 2005. 115–174.

Heltai, 2007.

Heltai János: Hitviták és irodalmi élet Kassán az 1660-as évtizedben – Vieroučné polemiky a literárny život v Košiciach okolo roku 1660. In: 350. výročie Košickej Univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007. Szerk.: Hišem, Cyril–Eliáš, Štefan–Fedorková, Dáša. Kosice, 2007. 39–48.

Herzig, 2000.

Herzig, Arno: *Der Zwang zum wahren Glauben. Rekatholisierung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Göttingen, 2000.

Hrdlička, 2007.

Hrdlička, Josef: Die (Re-)Katholisierung lokaler Amtsträger in Böhmen. Konfession oder Disziplin? In: *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation*

und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Szerk.: Leeb, Rudolf–Pils, Susanne Claudine–Winkelbauer, Thomas. Wien, 2007. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 47.) 357–366.

Kemény, 1891.

Kemény Lajos: A reformáció Kassán. Kassa, 1891.

Knapp, 1995.

Knapp Éva: Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a XVII–XVIII. században. In: Századok 129. (1995) 791–814.

Knapp, 2007.

Knapp Éva: Vallásos társulatok Kassán a XVII–XVIII. században – Náboženské spoločenstvá v Košiciach v 17.–18. storočí. In: 350. výročie Košickej Univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007. Szerk.: Hišem, Cyril–Eliáš, Štefan–Fedorková, Dáša. Kosice, 2007. 25–38.

Kónya, 1992.

Kónya, Peter: Prešov v protihabsburských povstaniach koncom 17. a začiatkom 18. storočia. In: Historický Časopis 40. 1992. 171–184.

Kónya, 2000.

Kónya, Peter: Prešov, Bardejov a Sabinov. Počas protireformácie a protihabsburských povstani (1670–1711). Prešov, 2000. (Acta Collegii Evangelici Prešovensis VI.)

Kónya, 2009.

Kónya, Peter: Hornouhorské slobodné kráľovské mestá (Prešov, Bardejov a Sabinov) v povstní Imricha Thökölyho. In: Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie. Thököly Imre gróf és felkelése. Szerk.: Kónya, Peter. Prešov, 2009. 65–92.

Kunisch, 1998.

Kunisch, Johannes: Staatsräson und Konfessionalisierung als Faktoren absolutistischer Gesetzgebung. Das Beispiel Böhmen (1627). In: Gesetz und Gesetzgebung im Europa der frühen Neuzeit. Szerk.: Dölemeyer, Barbara–Klippel, Diethelm. Berlin, 1998. (Zeitschrift für historische Forschung, Beiheft 22.) 131–156.

Marečková, 1993.

Marečková, Marie: Politická autonomie a vnitřní samospráva východoslovenských svobodných královských měst v 17. století. In: Historický Časopis 41. (1993) 543–550.

Marraud, 2009.

Marraud, Mathieu: De la ville à l'État, la bourgeoisie parisienne, XVIIe–XVIIIe siècle. Paris, 2009.

Michels, 2013.

Michels, Georg B.: Az 1674. évi prédikátorper történetéhez. In: Történelmi Szemle 55. (2013) 55–78.

Mihalik, 2010.

Mihalik Béla Vilmos: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felsőmagyarországi rekatolizációban. Fons 17. (2010) 255–320.

Mihalik, 2012.

Mihalik Béla Vilmos: Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1634–1746). In: Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből. Szerk.: Horváth Adrienn–Bagi Zoltán. Budapest, 2012. 159–192.

Mihalik, 2013.

Mihalik Béla Vilmos: 'Campus ad fidei catholicae inseminationem' Katolikus megújulás az egri egyházmegyében a 17. század utolsó harmadában. ELTE BTK, Budapest, 2013.

Mikulec, 1992.

Mikulec, Jiří: Pobělohorská rekatolizace v Českých zemích. Praha, 1992.

Mikulec, 2002.

Mikulec, Jiří: Praga w okresie kontrreformacji i władzy absolutnej (1620–1740). In: Kraków i Praga dwie stolice Europy Środkowej. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 1–2 czerwca 2000. Szerk.: Purchla, Marek. Kraków, 2002. 77–87.

Mikulec, 2003.

Mikulec, Jiří: Mezi konverzí a emigrací. Vídeňský dvůr a náboženská lojalita šlechty v Čechách v prvních pobělohorských desetiletích. In: Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740). České Budějovice, 2003. 397–414. p.

Mikulec, 2005.

Mikulec, Jiří: 31. 7. 1627. Rekatolizace šlechty v Čechách. Či je to země, toho je i náboženství. Praha, 2005.

Mikulec, 2008.

Mikulec, Jiří: Die staatlichen Behörden und das Problem der konfessionellen Emigration aus Böhmen nach dem Jahr 1620. In: Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Formen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa. Berlin, 2008. 165–186.

Misóczki, 2009.

Misóczki Lajos: Vallás- és egyházügy a Rákóczi-szabadságharc idején. Gyöngyös, 2009.

Molnár, 2009.

Molnár Antal: Lehetetlen küldetés? Budapest, 2009.

Oross, 2011.

Oross András: Ír ezredek Magyarországon. Adalékok az állandó hadsereg téli beszállásolásának gyakorlatához az 1690-es években. In: Hadtörténelmi Közlemények 124. (2011) 117–144.

Oross, 2012.

Oross András: Az állandó várőrségek és az új polgárság konfliktusai a 17. század végén. Urbs 7. (2012) 359–375.

Pálffy, 1995a.

Pálffy Géza: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. In: Végvár és környezet. Szerk.: Petercsák Tivadar–Pető Ernő. Eger, 1995. 183–221.

Pálffy, 1995b.

Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.

Pálffy, 2002.

Pálffy Géza: A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a 16. század második felében (a kassai királyi hadszertár példáján). In: Írott és tárgyú emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Szerk.: Mészáros Kálmán. Budapest, 2002. 61–78.

Pálffy, 2010.

Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Budapest, 2010.

Pálffy, 2013a.

Pálffy Géza: Ewige Verlierer oder auch ewige Gewinner? Aufstände und Unruhen im frühneuzeitlichen Ungarn. In: Die Stimme der ewigen Verlierer? Aufstände, Revolten und Revolutionen in den österreichischen Ländern (ca. 1450–1815). Vorträge der Jahrestagung des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien, 18.–20. Mai 2011) Szerk.: Rauscher, Peter–Scheutz, Martin. Wien–München, 2013. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Erg. Bd. 61.) 151–175.

Pálffy, 2013b.

Pálffy Géza: A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622). In: Bethlen Gábor képmása. Szerk.: Papp Klára–Balogh Judit. Debrecen, 2013. (Speculum Historiae Debreceniense 15.) 139–158.

Pánek, 1991.

Pánek, Jaroslav: Města v politickém systému předbělohorského českého státu. In: Česká města v 16.–18. století. Szerk.: Pánek, Jaroslav. Praha, 1991. 15–39.

Paulinyi, 1931.

Paulinyi Oszkár: Iratok Kassa rekatolizálásának történetéhez, Budapest, 1931. (Klny. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 14. (1931))

Paur, 1858.

Paur Iván: Csányi János magyar krónikája, 1670–1704. Pest, 1858. (Magyar Történelmi Tár 5.)

Payr, 1917.

Payr Sándor: A soproni evangélikus egyházközség története. A reformáció kezdetétől az 1681. évi soproni országgyűlésig. Sopron, 1917.

Péter, 1994.

Péter Katalin: The Struggle for Protestant Religious Liberty at the 1646–47 Diet in Hungary. In: Crown, Church and Estates. Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Szerk.: Evans, Robert John Weston–Thomas, Trevor V. London, 1994. (Studies in Russia and East Europe) 261–268.

Péter, 1995.

Péter Katalin: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. In: Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Budapest, 1995. (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.) 200–210.

Pröve, 1995.

Pröve, Ralf. Stehendes Heer und städtische Gesellschaft im 18. Jahrhundert. Göttingen und seine Militärbevölkerung 1713–1756. München, 1995.

Quarthal, 1980.

Quarthal, Franz: Landstände und landständisches Steuerwesen in Schwäbisch-Österreich. Stuttgart, 1980. (Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde 16.)

R. Várkonyi, 2002.

R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc államáról. In: Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Szerk.: Czigány István. Budapest, 2002. 229–282.

Ráth, 1889.

Ráth Károly: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. Lugos, 1889.

Rügge, 2000.

Rügge, Nicolas: Im Dienst von Stadt und Staat. Der Rat der Stadt Herford und die peußische Zentralverwaltung im 18. Jahrhundert. Göttingen, 2000.

Scheutz, 2003.

Scheutz, Martin: Kaiser und Fleischhackerknecht. Städtische Fronleichnamprozessionen und öffentlicher Raum in Niederösterreich, Wien während der Frühen Neuzeit. In: Aspekte der Religiosität in der Frühen Neuzeit. Szerk.: Aigner, Thomas. St. Pölten, 2003. 62–125.

Scheutz, 2006a.

Scheutz, Martin: Kammergut und/oder eigener Stand? Landesfürstliche Städte/Märkte und der „Zugriff“ der Gegenreformation. In: Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie. Szerk.: Leeb, Rudolf–Pils, Susanne Claudine–Winkelbauer, Thomas. Wien, 2006. (Veröffentlichungen Des Instituts Für Österreichische Geschichtsforschung 47.) 309–337.

Scheutz, 2006b.

Scheutz, Martin: Compromise and Shake Hands. The Town Council, Authority and Urban Stability in Eighteenth-century Austrian Small Towns. In: Urban History 34. (2006) 51–63.

Špiesz, 1981.

Špiesz, Anton: Der Wiener Hof und die Städte in Ungarn in den Jahren 1681–1780. In: Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert. Szerk.: Rausch, Wilhelm. Linz/Donau, 1981. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 5.) 83–95.

Špiesz, 1983.

Špiesz, Anton: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780. Košice, 1983.

Špiesz, 1993.

Špiesz, Anton: Rekatolizácia na Slovensku v mestách v rokoch 1681–1781. In: Historický Časopis 39. (1991) 588–612.

Sterneck, 2005.

Sterneck, Tomáš: Obnovování českobudějovické městské rady za třicetileté války. Jihočeský Sborník Historický 74. (2005) 104–150. p.

Suchý, 1970.

Suchý, Michal: Pentapolitana v predvečer povstania Štefana Bočkaja. In: Historický Časopis 18. (1970) 161–194.

Szabó, 2010.

Szabó András Péter: Inhalt und Bedeutung des Widerstandslehre im Bocskai-Aufstand. In: Calvin un Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Szerk.: Fata, Márta–Schindling, Anton. Münster, 2010. 327–331.

Szilágyi, 1885.

Szilágyi Sándor: A linzi béke okirattára. Budapest, 1885.

Szűcs, 1963.

Szűcs Jenő: Das Städtewesen in Ungarn im XV–XVII. Jh. In: La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. 1450–1650. Szerk.: Székely, György–Fügedi, Erik. Budapest, 1963. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 53.) 97–164.

Toma, 2006.

Fazekasné Toma Katalin: Gróf Nádasdy Ferenc politikusi pályaképe (1655–1666). PhD disszertáció ELTE BTK, Budapest, 2006.

Tóth, 2003.

Tóth Attila: Ellenreformáció, abszolútizmus és a városok. Kőszegi tisztújítások 1672 és 1681 között. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk.: Mayer László–Tilcsik György. Szombathely, 2003. 215–228.

Tusor, 1998.

Tusor Péter: Nemesi és polgári érdekérvényesítési törekvések a katolikusok és reformátusok kassai recepta reliigióvá válásában. (A Magyar Tanács és a válásügy 1648-ban). In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 10. 1–2. (1998) 5–26.

Tusor, 1999.

Tusor Péter: A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban. In: Ráday Gyűjtemény Évkönyve 9. (1999) 19–38.

Tusor, 2002.

Tusor Péter: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce). In: Levéltári Közlemények 73. (2002) 200–242.

Tusor, 2005.

Tusor Péter: A katolikus felekezet-szervezés problémái az 1630-1640-es évek fordulóján. In: Mezőváros, reformáció és irodalom, 16–18. század. Szerk.: Szabó András. Budapest, 2005. 123–138.

Tusor, 2011.

Tusor Péter: Forgách Zsigmond katolizálása. In: Eruditio, virtus et constantia. Szerk.: Imre Mihály–Oláh Szabolcs–Fazakas Gergely Tamás–Szárász Orsolya. Debrecen, 2011. 640–646.

Tüskés–Knapp, 1996.

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Volksfrömmigkeit in Ungarn. Beiträge zur vergleichenden Literatur- und Kulturgeschichte. Dettelbach, 1996.

Tüskés–Knapp, 2001.

Tüskés Gábor–Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák, közvetítők. Budapest, 2001.

Varga, 2008.

S. Varga Katalin: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezés. Budapest, 2008.

Wick, 1931.

Wick Béla: A jezsuita rend története Kassán. Pozsony, 1931.

Wick, 1941.

Wick Béla: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941.

Winkelbauer, 2003.

Winkelbauer, Thomas: 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht ; Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter. Wien, (Österreichische Geschichte) 2003.

Zoványi, 1977.

Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Budapest, 1977.

H. Németh István:
A kassai rekatolizáció
városi polgárságot érintő kérdései

Kulcsszavak:
városi reformáció, várospolitikai, abszolutizmus,
városi vezető elit

Kassa városa a 16. század közepén egyértelműen evangélikussá vált. A város egyházi beneficiumai teljes mértékben az evangélikus egyház és a városi tanács kezelésébe kerültek. A kezdődő ellenreformáció jelei a 17. század elejére tehetőek, amikor a kassai nagytemplom katonai segítséggel került vissza a katolikus egyházhoz. Ekkor Bocskai felkelése és a Habsburg udvar és a magyarországi rendek közötti kompromisszum eredményeként a rekatolizációra nem került sor. Az európai tendenciákat követve a Habsburg Monarchia tartományaiban a 17. század első negyedében teljes körű rekatolizációra került sor, aminek során a más hitűek áttértek vagy (részben a Magyar Királyságba) kivándoroltak. Az erős magyarországi rendiség, valamint az erdélyi fejedelmek (Bethlen Gábor és I. Rákóczi György) hadjáratai következtében ezekre az intézkedésekre a Magyar Királyságban csak mintegy félévszázaddal később került sor. Az országban a Pázmány Péter által kijelölt katolikus megújulás programja alapján sorra létesültek a (főként) jezsuita rendházak, amelyek közül egyre több az addig zárt szabad királyi városokban is megjelent. Ennek ellenére a század utolsó harmadára a városi lakosság csak kis hányada vált katolikussá, a városi elit pedig teljes mértékben megmaradt evangélikusnak, illetve reformátusnak.

A Wesselényi-összeesküvést követő belpolitikai fordulat tette lehetővé, hogy az állam erőteljes eszközökkel nyúlt hozzá a szabad királyi városok (vagyis a rendek egyike!) belső igazgatásához, belső hatalmi viszonyaihoz és felekezeti viszonyaihoz. Az osztrák mintára bevezetett királyi biztosok az uralkodó nevében vettek részt a városi tisztújításokon, befolyásolták a városi elit összetételét, valamint (nem utolsó sorban!) ellenőrizték a város gazdálkodását. A királyi biztosok szerepe ugyanis nem elsődlegesen a felekezeti viszonyok megváltoztatása, hanem – a városok adóztatásának növelése érdekében – a gazdálkodás hatékonyabbá tétele, az adófizetők számának növelése volt. A vallásváltás Kassán nem volt könnyű, hiszen elegendő szakképzett katolikus polgár nem állt rendelkezésre. Az elsőgenerációs katolikus városvezetők így részben

a jogi és igazgatási ismeretekkel nem rendelkező kézművesek közül kerültek ki, részben pedig a városokban élő állami alkalmazottakból. A 17–18. század fordulójára azonban Kassán is kialakult egy gazdaságilag erősebb katolikus polgárság. A Rákóczi-szabadságharcot követő években pedig a teljes városvezető elit katolikussá vált. Ennek ellenére a városi tanácsból kieső tanácsosok pótlása nem volt könnyű feladat, mivel a városi lakosság – annak ellenére, hogy a népi vallásosság számos elemét kötelezővé tették – még mindig evangélikus vagy református volt.

A szerző:

H. Németh István PhD
 főosztályvezető, főlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár,
 1945 előtti kormányzati főosztály

1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
 E-mail: nemeth.istvan@mnl.gov.hu

**The Effects of the Recatholization
of Kassa (Kosice) on the City's Burghers
by István H. Németh**

Keywords:

**the reformation in cities, municipal policy,
absolutism, municipal élite**

By the mid-16th century, the city of Kassa had become Lutheran. By that time, all ecclesiastical benefices were controlled by the Lutheran church and the city council. The beginnings of recatholization in Kassa can be dated back to the start of the 17th century. It was then that the Catholic Church successfully reclaimed the city's cathedral with the help of the military. Nonetheless, this event did not lead to widescale recatholization due to the ongoing Bocskai uprising and also to a compromise between the Habsburgs and the Hungarian Estates. As it was the case in other parts of Europe, however, the Habsburg hereditary provinces were subjected to a programme of comprehensive recatholization in the first quarter of the 17th century. As a result, non-Catholics there either converted to Catholicism or emigrated (party to the Kingdom of Hungary). The same policies were carried out in the Kingdom of Hungary half a century later. The delay was thanks to the strength of the Hungarian Estates and also to the military campaigns of two Princes of Transylvania (Gábor Behtlen and György Rákóczi I). As part of the recatholization programme designed by Péter Pázmány, the Kingdom of Hungary witnessed the foundation of a string of religious houses (mostly by the Jesuits) from the mid-17th century on. These houses sprung up in Royal Free Cities as well of which Kassa was one. This fact notwithstanding, only a third of Kassa's inhabitants became Catholic by the last third of the 17th century. Moreover, the city élite stayed exclusively Lutheran (or Calvinist).

It was the failed Wesselényi conspiracy and the subsequent changes in the balance of power in the Kingdom of Hungary that gave the state the opportunity to intervene forcefully in the internal administration of the Free Royal Cities (that made up one of the Estates) and consequently influence their denominational make-up. On Austrian model, royal commissioners were appointed who in the name of the king played a key part in the election and re-election of municipal officials, altered the composition of the city's élite, and not least supervised the city's economy. In fact, the primary concern of the royal commissioners was not the religious realignment of the city's population but the increase of the number of taxpayers through a more efficient economic policy with the hope of increasing state revenues from the cities. Recatholization in Kassa was a painful process because there simply was not enough well-qualified Catholic

burghers necessary to fill the posts. The first generation of Catholic city leaders were recruited from among craftsmen who lacked the required legal and administrative expertise as well as from among state administrators residing in the city. Nonetheless, by the turn of the 17th and 18th centuries there evolved a group of Catholic burghers with some economic standing, and by the end of the Rákóczyi uprising in 1711 the municipal élite was entirely Catholic. Despite this fact, the supply of new Catholic officials was not straightforward given that the majority of the city's inhabitants remained Lutheran (or Calvinist).

The Author:

István H. Németh PhD

National Archives of Hungary,

Department of pre-1945 government organs

H 1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2-4.

E-mail: nemeth.istvan@mnl.gov.hu